

ΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Ἡ ἀρχαία Κρήτη καί ὁ λαός της συνιστοῦν ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις ἓνα ἱστορικό παράδοξο. Ἀπό τή μιὰ ἔχουμε τόν λαμπρό Μινωικό πολιτισμό, ὁ ὁποῖος, παρότι προελληνικός, ἐπιβιώνει ὡς στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας· ἡ πολιτειακή ἐπίσης ὀργάνωση καί οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ τῆς δωρικῆς Κρήτης γίνονται ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης, ἐκθειάζονται καί ἐνίοτε προβάλλονται ὡς ὑποδείγματα ἀπὸ τοὺς πῖο σπουδαίους στοχαστές τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι ὁ Πλάτων καί ὁ Ἀριστοτέλης¹, καί τοῦτο παρά τό γεγονός ὅτι ἡ πολιτικὴ βαρὺτητα καί ἐπιρροή τῆς νήσου στόν εὐρύτερο ἑλλαδικό χῶρο εἶναι σχεδόν μηδαμινή. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά ὑπάρχουν καί δυσμενέστατες κρίσεις γιά τὰ ἦθη καί τόν χαρακτήρα τῶν ἀρχαίων Κρητῶν, οἱ ὁποῖες φαίνεται ν' ἀπορρέουν κατεξοχήν ἀπὸ τόν Πολύβιο². Σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ μελετήματος εἶναι νά ἐξετάσει ὀρισμένα παροιμιώδη γνωρίσματα τῶν Κρητῶν ἀπὸ τήν ἀρχαία παράδοση καί νά διαπιστώσει κατὰ πόσον τὰ γνωρίσματα αὐτὰ ταυτίζονται μέ ἢ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει στοὺς Κρητες ἡ νεότερη ἐλληνικὴ παροιμιολογία. Ἡ ἐπισκόπησή μας, δηλαδή, δέν θά συμπεριλάβει ὄλα γενικῶς τὰ χαρακτηριστικά καί τίς ιδιότητες, γιά τὰ ὁποῖα οἱ Κρητες ὑπῆρξαν (ἢ εἶναι) διάσημοι ἢ διαβόητοι³, ἀλλὰ κυρίως ἐκεῖνα πού εἶναι ἠθικῶς προσδιορίσιμα καί ἔχουν ἀποτυπωθεῖ σέ παροιμιακές ἐκφράσεις.

* Εὐχαριστῶ καί ἀπὸ τῆ θέση αὐτῆ τόν Δ. Λουκάτο, τόν Μ. Μερακλή καί – ἰδιαίτερα – τόν Γ. Αἰκατερινίδη γιά τήν προθυμία μέ τήν ὁποία ἔθεσε στή διάθεσή μου τό Λαογραφικό ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

1. Βλ. Ἀ. Παναγόπουλο, *Πλάτων καί Κρήτη*, Ἀθήνα 1981. Γιά τίς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. *Πολιτικά* 1264α20, 1271α29, 1271β20-1272β23 κ.ά.

2. Ὁ Πολύβιος δέν δυσφημεῖ μόνο τοὺς σύγχρονους του Κρητες, ἀλλ' ἀμφισβητεῖ καί στοιχεῖα τῆς παλαιότερης κρητικῆς παράδοσης, ὅπως π.χ. τήν ὁμοίότητα πολιτεύματος καί θεσμῶν μεταξύ Κρήτης καί Σπάρτης (Πολύβ. 6.45 κ.έ.). Ἀλλ' ὁ Πολύβιος, φυσικά, ἔδλεπε τὰ πράγματα ἀπὸ τῆ σκοπιὰ τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, ἐνῶ οἱ Κρητες μισθοφόροι συνεργάζονταν τότε μέ τόν τύραννο τῆς Σπάρτης Νάβι, ἕναν ἀπὸ τοὺς φοβερότερους ἐχθρούς τῶν Ἀχαιῶν (Πολύβ. 13.4-8). Γιά ἀνασκευὴ τῶν δυσμενῶν αὐτῶν κρίσεων βλ. κυρίως Η. van Effenterre, *La Crète et le monde Grec*, Paris 1948, σσ. 283 κ.έ.

3. Οἱ ἀρχαῖοι Κρητες π.χ. φημίζονταν γιά τίς χορευτικὰς ἱκανότητες (πβ. Ἀθήναιο 22C, 181A-B, 630B καί Λουκιανό, *Περί ὀρχήσεως* 8). Ἦταν ἐπίσης ἱκανοὶ τοξότες (Αἰλιανός, *Ποικιλὴ ἱστορία* 1.10), καλοὶ κνηγοὶ καί κατεξοχήν *ποδώκεις* (Ἀθήναιο 630C, Αἰλιαν., *Περί ζῶων ἱστορία* 3.2). Οἱ Φαιστικοί, ἐπιπλέον, εἶχαν εἰδικότητα σὸ νά λένε ἀστεία (Ἀθήν. 261E).

Ὁ γνωστότερος ψόγος ἐναντίον τῶν ἀρχαίων Κρητῶν εἶναι ἀναμφίβολα ὁ ἀναφερόμενος στήν τάση τους πρὸς ψευδολογία καὶ ἀπάτη⁴. Στὸ corpus τῶν Ἑλλήνων παροιμιολογῶν⁵ ὁ ψόγος αὐτὸς ἔχει τὶς ἀκόλουθες μορφές:

- α. Κρητίζειν: ἐπὶ τοῦ ψεῦδεσθαι καὶ ἀπατᾶν ἔταττον τὴν λέξιν, καὶ φασι ἀπὸ τοῦ Ἰδομενέως τοῦ Κρητὸς τὴν παροιμίαν διαδοθῆναι. Λέγεται γὰρ διαφορᾶς ποτε γενομένης τοῖς ἐν Τροίᾳ Ἑλλήσι περὶ τοῦ μείζονος, καὶ πάντων προθυμωμένων τὸν συναχθέντα χαλκὸν ἐκ τῶν λαφύρων πρὸς ἑαυτοὺς ἀποφέρεισθαι, γενόμενον κριτὴν τὸν Ἰδομενέα, καὶ λαβόντα παρ' αὐτῶν τὰς ἐνδεχομένας πίστεις ἐφ' ᾧ κατακολουθῆσαι τοῖς κριθησομένοις, ἀντὶ πάντων τῶν ἀριστέων ἑαυτὸν προτάξαι. Διὸ λέγεσθαι τὸ Κρητίζειν. (CPG I.101.62)⁶.
- β. Κρητίζει ὁ κριτής: ἐπὶ τῶν ἐν τῷ κρίνειν ψευδομένων (CPG II.181.30)⁷.
- γ. Πρὸς Κρήτα κρητίζεις: ἐπὶ τῶν πρὸς ὁμοίους ψευδομένων (CPG II.205.35)⁸.
- δ. Ὁ Κρής τὸν Κρήτα: ἐπὶ τῶν ὁμοιοτρόπων (CPG I.291.31)⁹.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ μισθοφορικές ὑπηρεσίες πού πρόσφεραν οἱ Κρήτες σέ ὄλους σχεδόν τοὺς στρατοὺς τῆς ἀρχαιότητος καὶ οἱ πειρατικές τους δραστηριότητες ἔδιναν ἀφορμές γιὰ γενικεύσεις τοῦ τύπου:

Αἰεὶ ληστοὶ καὶ ἀλιφθόροι, οὐδὲ δίκαιοι

Κρήτες· τίς Κρητῶν οἶδε δικαιοσύνην; (Παλατ. Ἐπιθολ. 7.645)

Βλ. ἐπίσης Θ. Δετοράκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, σ. 76 καὶ πβ. Πολύβιο 8.18.5 κ.έ., 6.43.3 κ.έ., 47.4 καὶ Διόδωρο 37.18.1.

4. Τὸ περίφημο *Κρήτες αἰεὶ ψεῦσαι* ἀνάγεται ἴσως στὸν Ἐπιμενίδη (βλ. Ἀπόστ. Παῦλο, *Πρὸς Τίτον* 1.12 καὶ πβ. Καλλιμάχο, *Ζεὺς* 8-9), ἀλλὰ βλ. καὶ ἄρθρο τοῦ ὑποφαινομένου «Ἡ Κρήτη σέ συγγραφεῖς τῆς ὀψιμῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ ειδικότερα στὸν Πλούταρχο», *Πεπραγμένα Ἐ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Α', Ἡράκλειο 1986, σσ. 268 κ.έ., ὅπου καὶ ἡ σχετική βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἐξήγηση καὶ ἀνασκευὴ αὐτῆς τῆς μορφῆς βλ. Β. Ψιλάκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, τόμ. Α', Χανιά 1909, σσ. 673 κ.έ.

5. E.L.Leutsch-F.G.Schneidewin, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, Göttingen 1851 (ἀνατ. Hildesheim 1965). Τὸ corpus αὐτὸ περιλαμβάνει συλλογές ἑλληνικῶν παροιμιῶν πού καταρτίστηκαν ἀπὸ τὸν 2^ο ὡς τὸν 15^ο αἰώνα.

6. Πβ. καὶ τὸ ἀρχαῖο σχόλιο στὸν Καλλιμάχο (*Ζεὺς* 8-9): *Παροιμία ἐστὶ τὸ κρητίζειν ἐπὶ τοῦ ψεῦδεσθαι, ἀπὸ Ἰδομενέως Κρητὸς ὀηθείσα, ὅς λαχὼν μερίσαι τοῖς Ἑλλήσι τὰ λάφυρα τοῦ Ἰλίου, τὰ κρείττω ἑαυτῷ περιποιήσατο*. Πβ. ἐπίσης CPG I.262.58, II.119.87, 487.7 (*Κρητίζειν: ἐπὶ τοῦ ψεῦδεσθαι· ἀπατητικοὶ γὰρ οἱ Κρήτες*). Στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου, ἐξᾴλλου, βρῖσκουμε μὴ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὴν προέλευση τῆς παροιμίας, ἡ ὁποία ἐπίσης σχετίζεται μὲ τὸν Ἰδομενέα: *Ὡς Ἀθηνόδωρος ὁ Ἐρετριεὺς ἐν ὀγδόῳ ὑπομνημάτων φησὶ Θετίν καὶ Μήδειαν ἐρίσαι περὶ κάλλους ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ κριτὴν γενέσθαι Ἰδομενέα καὶ προσνεῖμαι Θετίδι τὴν νίκη, Μήδειαν δ' ὀργισθεῖσαν εἰπεῖν Κρήτες αἰεὶ ψεῦσαι καὶ ἐπαράσασθαι αὐτῷ μηδέποτε ἀλήθειαν εἰπεῖν, ὥσπερ ἐπὶ τῆς κρίσεως ἐποίησε· καὶ ἐκ τούτου φησὶ τοὺς Κρήτας ψεύστας νομισθῆναι* (κῶδ. 190, 150a38-150b3 [Henry]).

7. Πβ. καὶ CPG II.758.96: *... ἐπὶ τῶν ἐν τῷ κρίνειν ψευδομένων καὶ τὸ δίκαιον παραβαίνοντων*. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ κριτὴς στὶς παροιμίες αὐτὲς παραπέμπει στὸν Ἰδομενέα.

8. Πβ. Πλούταρχο, *Λύσανδρος* 20.2: *Πρὸς Κρήτα δ' ἄρα, τὸ τοῦ λόγου, κρητίζων ἠγγνόει τὸν Φαρνάβαζον*. Στὸ συγκεκριμένο ἐπεισόδιο ὁ ἕνας «Κρής» ἦταν ὁ Λύσανδρος· ἀλλὰ καὶ ὁ Φαρνάβαζος, τὸν ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἐξαπατήσῃ, ἦταν ἐπίσης «Κρής». Τὴν ἴδια σημασία εἶχε καὶ ἡ παροιμία *Πρὸς Κάρα καρίζεις* (CPG I.297.65).

9. Πβ. καὶ II.557.61.

ε. Κ ρ ή ς π ρ ό ς Α ἰ γ υ ν ῆ τ η ν: ἐπὶ τῶν πανουργίᾳ χρωμένων πρὸς ἀλλήλους λέγεται (CPGI.268.92)¹⁰.

Ὁ παραπάνω ψόγος ἐναντίον τῶν Κρητῶν ἦταν, ὅπως δείχνει καὶ ἡ πληθώρα τῶν παραλλαγῶν του, εὐρύτατα διαδεδομένος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹¹. Στὴ νεότερη ἑλληνικὴ παροιμιογραφία τώρα ὁ ἀντίστοιχος ψόγος, μὲ ἀρκετές ἐπίσης παραλλαγές, δέν μέμφεται ρητὰ τοὺς Κρητικούς γιὰ ψευδολογία καὶ ἀπάτη¹², ἀλλ' ἴσως ὑπαινίσσεται μιὰ τέτοια τάση. Ἡ παροιμία εἶναι ἡ ἐξῆς:

*Κρητικὸ κι ἄ γάμης¹³ φίλο,
βάστα καὶ κομμάτι ξύλο.*

Δηλ. δέν πρέπει νά ἔχεις ἐμπιστοσύνη στὴ φιλία τῶν Κρητικῶν. Λέγεται γενικῶς¹⁴. (Διαλεχτὴ Ζευγώλη-Γλέζου, *Παροιμίες ἀπὸ τὴν Ἀπειρανθο τῆς Νάξου [Λαογραφία, παράρτημα 6]*, Ἀθήναι 1963, σ. 174).

Στὴ συλλογὴ τοῦ Βενιζέλου (ὑποσ. 14, σ. 152.40) ἐπίσης ὑπάρχει ἡ ἐξῆς παροιμία:

*Μᾶς ἐννοίωσαν κ' οἱ Κρητικοὶ
πὼς ἡμεθεα Χανιώταις*

Ἔτσι ὁ φεῦστης τὸν φεῦστην ἀνακαλύπτει¹⁵.

10. Π6. καὶ Π. 181.28, 487.6.

11. Ὁ Πλούταρχος χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *κρητισμὸς* μὲ ἀνάλογη σημασία. Βλ. *Αἴμ. Παῦλος* 26.3.

12. Ὡστόσο, σέ κάποια ἀνεκδοτὴ συλλογὴ παροιμιῶν ὑπὸ Ἀντ. Μανούσου γύρω στὸ 1880 ὑπάρχει τὸ λόγιον *Ἀνὴρ Κρής ἀεὶ ψεύτης* (Κλ χφ. 2285, σ. 18, ἀρ. 48. Κλ = Κέντρον Ἐρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας – πρῶην Λαογραφικόν Ἀρχεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), ἐνῶ σέ μιάν ἄλλη συλλογὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Ἐ. Ἰωαννίδης, Ἀμοργός 1876) βρισκόμε σχεδόν τὴν ἀναίρεσίν του. *Ἄπαξ ἀπατάται ὁ Πελοποννήσιος, δις ὁ Στερεοελλαδίτης καὶ χιλιάκις ὁ Κρής*. (Κλ χφ. 1357Στ', σ. 96).

13. Διατηρῶ πάντοτε τὸν τονισμό καὶ τὴν (φωνητικὴ) ὀρθογραφία τῶν πηγῶν.

14. Πράγματι· σέ ἄλλες παραλλαγές τῆς ἴδιας παροιμίας τῆ θέσης τοῦ Κρητικοῦ παίρνουν οἱ «Γοῦρκος» (Γ.Μ. Σακελλαρίδης, *Νιουριακά* 9, Ἀθήνα 1984, σ. 161), «Βούλγαρος», «Μανιάτης», «χωριάτης» (Γ. Καψάλης, *Σύμμεικτα Λακωνικά Λαογραφικά, Λαογραφία* 13, 1950, 253), «Ἀρβανίτης» (Σπ. Λάμπρος, «Ἐθνικαὶ Ὑθροεις», *Ἔστια* 1895, σ. 156) καί... «χωροφύλακας» (Ζευγ.-Γλ., σ. 343). Π6. ὁμως καὶ Μ.Γ.Μιχαηλίδη-Νουάρου, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου*, I, Ἀθήναι 1932, σ. 379· Ἰ. Βενιζέλο, *Παροιμίες δημῶδεις*, Ἐρμούπολις 1867², σ. 31.400-1 καὶ Κλ χφ. 1357Ζ', σ. 34. Τέλος, σέ μιὰ κρητικὴ μᾶλλον παραλλαγὴ τῆς ἴδιας παροιμίας ἐνοχοποιεῖται ὁ Σφακιανός (Ἰ. Κονδυλάκης, *Ἀνεκδοτα Λαογραφικά Κρήτης*, ἐπιμέλ. Θ. Δετοράκης, Ἡράκλειο 1987, σ. 76).

15. Π6. καὶ Κλ χφ. 174, σ. 81.46:

*Ἐμάθαν μας κι οἱ Κρητικοὶ
πὼς εἴμεστην Χανιώταις.*

Πρὸς τοὺς ὑπὸ ψευστῶν ἀνακαλυπτομένους ψεύστας.

Π6. ἐπίσης χφφ. 209, σ. 13.5· 337, σσ. 116, 140· 1357Ε', σ. 6.

Είναι σαφές ότι αυτή η παροιμία ανακαλεί την αρχαία *Πρὸς Κρήτα κρητίζεις*, αλλά με κάποια διαφορά. Ἡ αρχαία παροιμία τονίζει τὴν προσπάθεια ἐξαπάτησης (στὴν πραγματικότητα τὸ μάταιο τῆς ἀποπειρας), ἐνῶ ἡ νεοελληνική ἀναφέρεται στὴ διαπίστωση τῆς ἀποκάλυψής της. Μὲ ἄλλα λόγια, στὴν ἀρχαία παροιμία ὁ δὲμιλὼν εἶναι τὸ ὑποψήφιο – ὑποτίθεται – θύμα, ἐνῶ στὴ νεοελληνική αὐτὸς ποὺ ἀποπειράθηκε νὰ ἐξαπατήσει ἀλλ' ἀποκαλύφθηκε.

Σὲ μιὰν ἄλλη ἀρχαία παροιμία οἱ Κρήτες, μαζί με τοὺς Κίλικες καὶ τοὺς Καππαδόκες, δυσφημοῦνται ὡς οἱ χειρότεροι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου. Στὸ λεξικό τῆς *Σούδας* (λ. *Κάππα διπλοῦν*) διαβάζουμε:

*Τρία Κάππα κάκιστα*¹⁶
Καππαδοκία, Κρήτη καὶ Κιλικία.

Ἡ νεοελληνική ἐκδοχή τῆς ἴδιας παροιμίας συμπεριλαμβάνει στὸν σαρωτικό αὐτὸν νόγο περισσότερες περιοχές καὶ παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:

*Τρία Κάππα κάκιστα, δύο Μι παγκάκιστα, Κρήτη, Κύπρος καὶ Κεφαλωνιά,
Μυτιλήνη καὶ Μοργιάς* (Βενιζέλος, σ. 326.606)¹⁷.

Κάπου ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς παροιμίες θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τοὺς σχετικὰ ἄγνωστους σκωπτικούς στίχους ἐναντίον τῶν Κρητικῶν, τοὺς ὁποίους ἀνακάλυψε σὲ δυζαντινὸ χειρόγραφο τοῦ Στράβωνα (14^{ος} αἰ.) ὁ Θ. Δετοράκης (*Κρητολογία* 12-13, 1981, σ. 92). Οἱ στίχοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

*Πρῶτον κακοὶ Κατζίβελοι, δεύτερον Ἄρθανῖται
τρίτον οἱ πάντες Κρητικοί, τέταρτον οἱ Τενδέκοι
.....
Αἱ μύϊαι οἱ Κατζίβελοι, αἱ ψύλλαι οἱ Ἄρθανῖται
καὶ κόρυζαι οἱ Κρητικοὶ βλάπτουν τὸν κόσμον ὅλον.*

Μία ἄλλη ἀρχαία παροιμία ἀποδίδει κάποια εἰρωνική διάθεση στοὺς Κρήτες, οἱ ὅποιοι, παρότι ναυτικός λαός, ὑποκρίνονταν ὅτι δὲν γνωρίζουν ἀπὸ θάλασσα. Στὸ *CPG* I.131.30 διαβάζουμε:

Ὁ Κρῆς τὴν θάλατταν: ἐπὶ τῶν ἐν οἷς διαφέρουσι ταῦτα φεύγειν προσποιουμένων ἢ παροιμία ἐστίν· ἐπειδὴ ναυτικώτατοι οἱ Κρήτες ἐγένοντο.

16. Ἡ σαφῶς ἠθική σημασία ἐδῶ τοῦ ἐπιθέτου «κάκιστος» φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ σχόλιο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου: *διαβεβόηται δὲ παρὰ πᾶσιν ἐπὶ κακοτροπία τὸ τῶν Καππαδόκων γένος, ὡς καὶ παροιμίαν περὶ αὐτῶν ἐξενεχθῆναι τοιαύτην· τρία... (Περὶ θεμάτων 66, 68-69 [Pertusi]).* Π6. καὶ *CPG* II.369.25α.

17. Ἡ ὡς πρὸς τὸ κακὸ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στοὺς Κρητικούς καὶ τοὺς Κεφαλλονίτες μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ παρακάτω γνωμικό: *Ὁ διάβολος εἶχε, λέει, τρεῖς θυγατέρες καὶ τσ' ἐπάντρεψε τὴ μία στὴν Κρήτη, τὴν ἄλλη στὴ Μάνη καὶ τὴν ἄλλη στὴν Κεφαλλονία* (Δ. Λουκάτος, *Κεφαλλονίτικα γνωμικά*, Ἀθήναι 1952, σ. 174.1176).

*Μέμνηται ταύτης Ἀλκαῖος*¹⁸.

Ἡ ναυτική πάντως φήμη τῶν ἀρχαίων Κρητῶν σώζεται καί στή νεοελληνική παροιμία

Οὔλο (= μόνο) *Κρητικό καπετάνιο*,
οὔλο Ρωμηὸ κονταζή (= ὁ ἐμπρηστής καί ἐπιδιορθωτής ὄπλων),

παρὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις τῶν νεότερων Κρητικῶν μὲ τὴ θάλασσα γενικά δέν εἶναι ιδιαίτερα ἀγαθές¹⁹.

Ἄλλες, πάλι, ἀρχαῖες παροιμίες δέν ἔχουν κάτι τὸ ἀντίστοιχο στή νεοελληνική παροιμιολογία· ὅπως π.χ. αὐτὴ ποὺ μέμφεται τοὺς Κρητες γιὰ διατάραξη ἱερῆς τελετῆς (θυσίας συγκεκριμένα) καί ὑπαινίσσεται ἴσως τὸν μειωμένο τους σεβασμὸ ἀπέναντι στοῦ τυπικοῦ τῆς θρησκείας γενικότερα (πβ. καί ὑποσ. 20 παρακάτω). Τὴν παραθέτω μαζί μὲ τὸ ἐρμηνευτικὸ της σχόλιο:

Οἱ Κρητες τὴν θυσίαν: Ἀγαμέμνων, ὡς φασι, χεμασθεὶς κατηνέχθη εἰς Κρήτην, καὶ ἀναβάς εἰς τὸ Πολυῤῥόγηιον θυσίαν ἐπετέλει. Ἐν τούτῳ δὲ οἱ αἰχμάλωτοι τὰς ναῦς ἐνέπησαν· οὐδ' ἀπαγγελέντος αὐτῷ, μεσοῦσης τῆς θυσίας, τὸ μὲν καιόμενον ἱερεῖον καταλιπεῖν λέγεται, ἐλθεῖν δὲ πρὸς θάλασσαν ταραχθέντα, καὶ μίαν μόλις εὐρόντα ναῦν, ἐπ' αὐτῆς ἀναχθῆναι, πολλὰ καταρασάμενον τοῖς τὴν χώραν οἰκοῦσιν. Ὅθεν εἴ ποτε ταραχῶδης θυσία γένοιτο, Κρητικὴν καλεῖσθαι (CPG I.141.50)²⁰.

Μία ἄλλη παροιμία ἀναφέρεται στὴν ἐξ ἀνάγκης συσπείρωση τῶν κρητικῶν

18. Πβ. Στράβωνα 10.4.17: *καὶ γὰρ ναυκρατεῖν πρότερον τοὺς Κρητας, ὥστε καὶ παροιμαζέσθαι πρὸς τοὺς προσποιουμένους μὴ εἰδέναι ἅ ἴσασιν· ὁ Κρῆς ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν*. Πβ. ἐπίσης CPG II.42.41 καὶ Ἀρισταίνετο 2.18. Στόν Αἴλιο Ἀριστείδη (III, 490 Dindorf) ἡ παροιμία ἔχει τὴ μορφή: *Ὁ Κρῆς δὴ τὸν πόντον· παροιμία ἐπὶ τῶν εἰδόντων μὲν προσποιουμένων δ' ἀγνοεῖν· ἀντὶ τοῦ νησιώτης ἀγνοεῖ τὴν θάλατταν*. Εἶναι, ἴσως, ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ σχεδὸν ὅμοια παροιμία *Ὁ Σικελὸς τὴν θάλασσαν* εἶχε τελείως διαφορετικὴ σημασία. Τὸ ἐρμηνευτικὸ της σχόλιο στοῦ CPG I.141.51 ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Σικελός, φασιν, ἔμπορος σῦκα ἄγων ἐνανάγησεν· εἶτα ἐπὶ πέτρας καθήμενος καὶ ὄρων τὴν θάλασσαν ἐν γαλήνῃ, ἔφη, οἶδα δ' θέλει· σῦκα θέλει*. Πβ. σχετικὸ μῦθο Αἰσώπου (ἀρ. 311 Budé) καὶ νεοελληνικὴ παροιμία *φουντούκια θέλει ἡ θάλασσα* στὴ συλλογὴ τοῦ Κ.Μηνᾶ, Παροιμίες Ἐλύμπου Καρπάθου, *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον* 5, 1970, σ. 104.

19. Γ.Α.Καλαϊσάκης, Κρητικαὶ παροιμίαι, *Παρνασσός* 17, 1894, σ. 800.234. Τὴν παροιμία συνοδεύει ἡ σημείωση ὅτι «λέγεται ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν». Ὁ Ν.Πολίτης περιλαμβάνει τὴν πρῶτην παροιμία στὴν ἀνεκδοτὴ συλλογὴ του μὲ τὴ σημείωση «περιπαιγμάτα παρὰ Γ. Καλαϊσάκη» (Κλ, πλ 3). Μήπως, ἄρα, λεγόταν πράγματι μὲ περιπαικτικὴ διάθεση αὐτὴ ἡ παροιμία;

20. Πβ. I.287.5 καὶ II.552.41. Σχετικὴ εἶναι ἴσως καὶ ἡ παροιμία *Ῥόδιοι τὴν θυσίαν· ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς δλασφημούντων* (CPG I.303.96). Πβ. καὶ I.272.16. Τὸ ἐρμηνευτικὸ σχόλιο μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα πάντως δημιουργεῖ ὀρισμένες ἀπορίες· γιατί π.χ. ὁ Ἀγαμέμνων καταράστηκε τοὺς Κρητες, ἀφοῦ χάρις στὴ δική τους – τὴν ἀνίερη ἔστω – παρέμβαση σώθηκε; Ἐκτός κι ἂν οἱ ἐμπρηστὲς αἰχμάλωτοι ἦταν ἐπίσης Κρητες.

πόλεων (οἱ ὅποιοις πολεμοῦσαν συνεχῶς ἀναμεταξύ τους)²¹, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κάποιου ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ:

Συγκρητισμὸν ἔχεις· εἴρηται ἐπὶ τῶν δι' ἀνάγκην συμμάχων γιγνομένων ἀλλήλοις· Οἱ Κρητες γὰρ καθ' ἑαυτοὺς στασιάζοντες, ὅτε στρατὸν ξενικὸν ἑώρων ἐπιστρατεύοντα τῇ ἑαυτῶν πατρίδι, συμμαχίαν καὶ ὁμαιχιμίαν ἡσπάζοντο, ὅπερ συγκρητισμὸς ἐκλήθη (CPG II.647.80)²².

Μετὴ στασιαστικὴ πάντως τάση τῶν ἀρχαίων Κρητῶν θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ παραβληθεῖ ἢ δημῶδης παροιμία:

Πῶς (ἔτσι, γι' αὐτὸ) σφάζουδαι οἱ Κρητικοὶ μὲ τσ' ἀσκουρολεβίδες!

Λέγεται μὲ εἰρωνικὴ διάθεση καὶ μὲ κάποιαν ἀγανάκτηση, ὅταν ἀκοῦμε μιὰ ἀνόητη, μιὰ ὑπερβολικὴ, μιὰ ἀδίκαιολόγητη σκέψη ἢ πράξη (Ζευγ.-Γλ., σ. 288)²³.

Πρὶν ἀφήσουμε τὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας παροιμογραφίας, θὰ ἦταν ἴσως ἐνδιαφέρον ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ καὶ μιὰ παράδοση πού συσχετίζει τὴν προέλευση τοῦ σαρδόνιου γέλωτος μὲ τὸν μυθολογικὸ φύλακα τῆς Κρήτης Τάλω. Στὸ CPG I.155 διαβάζουμε:

Σιμωνίδης δὲ φησι τὸν Τάλω πρὸ τῆς εἰς Κρήτην ἀφίξεως οἰκῆσαι τὴν Σαρδῶ, καὶ πολλοὺς τῶν ἐν ταύτῃ διαφθεῖραι· οὗς τελευτῶντας σεσηρῆναι, καὶ ἐκ τοῦτου ὁ Σαρδόνιος γέλως²⁴.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κακὴ εἰκόνα τῶν Κρητῶν στὴν ἀρχαία παροιμογραφία – καὶ ιδιαίτερα μὲ τὴν ὑπόληψή τους ὡς ἀπατεῶνων – νεότερες δημῶδεις παροιμίες ἀποδίδουν στοὺς Κρητικούς μιὰν ἀγαθότητα πού ξεπερνᾷ, μερικὲς φορές, τὰ ὄρια τῆς ἀφέλειας²⁵. Στὴ συλλογὴ τοῦ Βενιζέλου (σ. 145.443) π.χ. ἡ παροιμία:

21. Πβ. Δετοράκη, ὑποσ. 3, σ. 75.

22. Ἡ λέξη *συγκρητισμὸς* εἶναι ἓνα unicum πού μαρτυρεῖται μόνο στὸν Πλούταρχο (*Ἠθικά* 490B). Στὸ λεξικὸ τῆς Σούδας ὑπάρχει καὶ τὸ λ. *συγκρητῖσαι: τὰ τῶν Κρητῶν φρονῆσαι* (ἢ *συμφρονῆσαι* σὲ μερικὰ χφφ.).

23. Ὁ Ν.Κοντοσόπουλος μοῦ ἐπισημαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ παροιμία ὑπογραμμίζει τὸν εὐέξαπτο χαρακτήρα τῶν Κρητικῶν, οἱ ὅποιοι ἐρχονται μὲν στὰ χέρια μὲ τὸ παραμικρὸ, ἀλλὰ χωρὶς νὰ κάνουν ἀνεπανόρθωτο κακὸ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον (οἱ σκουριασμένες λεπίδες πού χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸ ξεβοτάνισμα εἶναι μᾶλλον ἀκίνδυνες).

24. Παραλλαγὴ αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς εἶναι τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὴν *Ὀδύσσεια* ν 300, ὅπου ἡ παροιμία συνδέεται πάλι μὲ τὸν Τάλω, ἀλλ' ὄχι καὶ μὲ τὴ Σαρδηνία. Πβ. CPG I.155.56: ... *παρὰ τὸ δονεῖν ἢ δαίειν, ἦτοι καίειν καὶ παρὰ τὸ σαίρω, ἔσαρον, ὅθεν καὶ τὸ σεσηρῆναι, γίνεται τὸ σαρδόνιον* (Ἐπειδὴ τὸ πρόσωπο ὄσων ἐσφιγγε στὸ πυρακτωμένο στήθος τοῦ ὁ χαλκεότευκτος Τάλως παραμορφωνόταν ἀπὸ τὴ θερμότητα καὶ φαινόταν *σεσηρός*, δηλ. μὲ τὰ χεῖλη τραπηγμένα πρὸς τὰ πίσω ὥστε νὰ προβάλλονται τὰ δόντια). Γιὰ τίς ἄλλες ἐκδοχὲς προέλευσης αὐτῆς τῆς παροιμιακῆς ἐκφρασης βλ. CPG I.154 κ.έ. καὶ ἀρχαία σχόλια στὴν Πλάτ. *Πολιτεία* 337A.

25. Πβ. τὸ δεύτερο λόγιον στὴν ὑποσημ. 12 *παραπάνω*.

Κρητικὲ χαριτωμένε, ὡς τὸ Μάϊ εἶν' ἡ χαρὰ σου

φαίνεται νὰ δηλώνει τὴν ἀδικαιολόγητη μᾶλλον χαρὰ γιὰ κάποια ἐφήμερη μόνο εὐτυχία. Γραφικότερη ὁμως εἶναι ἡ καρπαθιώτικη παροιμία:

Χύννεις, Κρητικέ, τὸ λάϊτ (= λάδι) σου; Χάννεις το,

ἢ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο:

Συζητούσανε κοντὰ στὰ τουλούμια μὲ τὸ λάδι δύο Κρητικοί. Θυμῶνει ὁ ἕνας καὶ δίνει διέξοδο στὸν θυμὸ του μαχαιρώνοντας τὸ τουλούμι μὲ τὸ λάδι. Ὁ ἄλλος μ' ἀδιαφορία του συνειδητοποιεῖ πὼς αὐτὸς τὸ ἔχυσε τὸ λάδι κι αὐτὸς τὸ ἔχασε (Κ. Μηνᾶς, ὑποσ. 18, σ. 108).

Ἡ παροιμία αὐτὴ ὑποδηλώνει, ἴσως, ἀκόμη καὶ τὸν εὐέξαπτο χαρακτῆρα τῶν Κρητικῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπροθυμία τους νὰ βλάψουν ἀνεπανόρθωτα τὸν συντοπίτη τους (πβ. καὶ ὑποσ. 23).

Τέλος, μία ἄλλη νεοελληνικὴ παροιμία συνδέει τοὺς Κρητικούς μὲ ιδιότητες γιὰ τίς ὁποῖες φημίζονται οὕτως ἢ ἄλλως· ἐννοῶ τὴ γενικότερη ὑπόληψή τους γιὰ ἀσυνήθιστο φυσικὸ θάρρος καὶ ὑψηλὴ αἴσθηση τιμῆς. Ἡ παροιμία προέρχεται ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ μαζί μὲ τὸν ἐρμηνευτικὸ της μῦθο ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Τὸ καλὸ τὸ φυσικὸ
τῶκοψεν ὁ Κρητικός.*

Λέγεται, ὅταν ἐγκαταλείψει κάποιος ἓνα κακὸ φυσικὸ, ἀναγκασθεὶς ἀπὸ ἄλλον. Ὑπάρχει ὁ ἐξῆς μῦθος:

Ἦτονε, λέει, κανένας βασιλιάς κι ἤτονε διορία (= ἔθιμο, νόμος) ὅτι νᾶθελε βαδρευτὴ κανένας νὰ πρωτοκοιμηθῆ ὁ βασιλιάς μὲ τὴ νύφη. Ἐπαδρευτῆκε λοιπὸ ἓνας Κρητικὸς κι ἐζητήξασι δὴ βασιλιά νὰ πάη νὰ κοιμηθῆ τὴ νύφη. Καὶ δύνεται λοιπὸ ὁ Κρητικὸς τὰ νυφικά καὶ πάει καὶ πέφτει, καὶ πᾶ' ἐδᾶ ὁ βασιλιάς νὰ πέση, καὶ σηκώνεται ὁ Κρητικὸς καὶ πιάνει τὸ βασιλιά κι ἤκαμέ don ἀπέστι (= παστό) μὲ τὸ ραβδί. Κι ἐσηκώθηκεν ὁ βασιλιάς ἀποσβολωμένος κι ἤφυε.

Ἦστερα ἴπαδρευτῆτην ἄλλος Κρητικὸς καὶ εἰδοποιουσι δὴ βασιλιά νὰ πάη νὰ κοιμηθῆ τὴ νύφη. Ἦτότες λοιπὸ λέει κι ὁ βασιλιάς:

Τὸ καλὸ κτλ.

Κι ὁ βασιλιάς ἤτον' ἀπού τὴ Γρήτη (Ζευγ.-Γλ., σ. 323).

* Ἄν καὶ στίς παροιμίες γενικά ἑνὸς λαοῦ βρῖσκεται συμπυκνωμένη ἢ πείρα καὶ ἡ σοφία του, οἱ παροιμιακὲς ἐκφράσεις πού χαρακτηρίζουν τοὺς κατοίκους συγκεκριμένων περιοχῶν πρέπει ν' ἀντιμετωπίζονται μὲ διαφορετικὰ, ἴσως, κριτήρια, καθότι οἱ προϋποθέσεις πού τίς δημιούργησαν δέν συνδέονται μόνο μὲ μακρόχρονη πείρα καὶ παρατήρηση, ἀλλὰ καὶ μὲ τίς ἱστορικὲς τύχες καὶ περιπέτειες τοῦ λαοῦ στὸν ὁποῖον ἀναφέρονται. Οἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων τόπων — τῶν γειτονικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ — ἀντιζηλίεις καὶ δυσφημῆσεις εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο σέ ὅλους τοὺς

λαούς²⁶, ἀλλ' ἢ παροιμιώδης, πραγματικά, πολιτική ἔχθρα καί διχοστασία τῶν Ἑλλήνων «ἡγαγεν», ὅπως ὀρθά παρατηρεῖ ὁ Σ. Λάμπρος (ὑποσ. 14, σ. 131), «εἰς παντοῖα μεταξὺ τῶν πόλεων μίση, καὶ τὸ σκῶμμα καθίστανε πικρόχολον τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων πολλάκις ἐναντίον αὐτῶν τῶν ὁμοφύλων. Ἡ ἀρχαία κωμωδία, τὸ ἀρχαῖον ἐπίγραμμα καὶ ἡ ἀρχαία παροιμιογραφία διεφύλαξεν ἡμῖν τρανὰ δείγματα τῆς τοιαύτης ἐχθροπαθείας ἑλληνικῶν πόλεων κατ' ἀλλήλων».

Στὴν περίπτωση τῶν Κρητῶν εἶναι, νομίζω, προφανές ὅτι ἡ κακὴ τους εἰκόνα στὴν ἀρχαία παροιμιογραφία ὀφείλεται στίς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες γνώριζαν τοὺς Κρητες οἱ ἄλλοι Ἕλληνες· δηλαδή ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικούς, κυρίως, χρόνους καὶ μετὰ, ὅταν πολλοὶ Κρητες, ἔχοντας βαθμιαία ἐγκαταλείψει τὰ αὐστηρὰ ἀρχαία τους ἦθη, εἶχαν στραφεῖ πρὸς τὸ εὐκόλο κέρδος πού προσπόριζαν ἡ μισθοφορία καὶ ἡ πειρατεία²⁷. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ διατηρήθηκε καὶ στοὺς νεότερους χρόνους²⁸, μολονότι οἱ συνθήκες πού τὴν δημιούργησαν εἶχαν παύσει νὰ ὑφίστανται· παράλληλα ὁμως ἀντισταθμίστηκε ἀπὸ ἄλλες δημώδεις παροιμίες, οἱ ὁποῖες ὑπογραμμίζουν διαφορετικὲς πλευρὲς τοῦ κρητικοῦ χαρακτήρα, ὅπως τὸ εὐέξαπτο, τὴν ἀγαθότητα, τὴν τόλμη καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια.

26. Πβ. τὰ κατ' ἀλλήλων σκώματα μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Σκωτσέζων, Γάλλων καὶ Ἄγγλων, Ἑλβετῶν καὶ Αὐστριακῶν κ.ά. Ἦς ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ἐδῶ ὅτι οἱ δημώδεις παροιμίες πού ἀναφέρονται στοὺς Κρητικούς προέρχονται, ὅπως εἶδαμε, κυρίως ἀπὸ τὰ γειτονικά Δωδεκάνησα καὶ τὴν Ἀπειρανθο τῆς Νάξου μέ τὴ μεγάλη κρητικὴ παροιμία.

27. Πβ. καὶ Ψιλᾶκη, ὑποσ. 4, σσ. 681 κ.έ. Γιά τοὺς ἴδιους λόγους «δυσώνυμοι κατέστησαν καὶ οἱ Ἀρκάδες». Βλ. Σ. Λάμπρο, ὑποσ. 14, σ. 132 καὶ πβ. CPG I.47.59 καὶ II.147.41.

28. Βλ. παραπάνω σ. 401 κ.έ. καὶ πβ. Λάμπρο ὁ. π., σ. 164: «Πάντων δέ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ μάλιστα διασυρθέντες ὑπῆρξαν οἱ Κρητες καὶ οἱ Χίοι. Καὶ διὰ μὲν τοὺς Κρητας ἐξηκολούθησεν ὁ ἀρχαῖος ὄνειδισμός ὁ ἐπὶ φιλοψευδία καὶ ἀπιστία...».